

Mirko VAJCFELD

JEVREJSKO GROBLJE U SUBOTICI

Pisati o Jevrejskom groblju u Subotici znači u neku ruku ući u istoriju subotičkih Jevreja koja je po utvrđenim podacima stara 208 godina, odnosno od godine naseljavanja prvog Jevrejina *Jakoba Heršela*; on je u Suboticu došao 1775. iz Pakša, mesta u današnjoj Mađarskoj. Prvi put je bilo omogućeno jednom Jevrejnu da se naseli u tadašnjem komornom gradu Sent-Marla pod izuzetno složenim i teškim uslovima, bez građanskih prava, bez priznavanja narodnosti ili religije, uz plaćanje obavezne »taxa tolerantiae«. Potpisujući ugovor s gradom, njegova je ruka verovatno zadrhtala jer mu je bilo jasno da prihvata teške uslove života, a da će i oni Jevreji koji budu došli za njim morati da se uporno nose s celim društvom koje nijeimalo naklonjeno Jevrejima.

Kako je ovo groblje deo istorije subotičkih Jevreja, i to veoma značajno, istorija ne bi bila potpuna da se o njemu ne piše posebno. Postoji duboka emotivna povezanost malog broja preživelih Jevreja sa grobljem i grobovima svojih predaka. Zbog toga se uprkos raznim poteškoćama vodi briga o njemu i napuštenim grobovima.

Posle drugog svetskog rata i tragične sudbine koja je zadesila i subotičke Jevreje, groblje je sa svojim spomenicima ostalo neoštećeno. Beli i crni obelisci, mermerni dekalozli kao nadgrobni spomenici stoje i danas kao vojnici na mrtvoj straži, čuvajući mir i uspomene. Ti spomenici su nemi svedoci prošlosti i podsećaju na ne tako davno vreme kad je čudovišno bezumlje uništilo pokolenje onih koji su tu sahranjeni.

Danas je groblje mesto hodočašća za sve preživle subotičke Jevreje bez obzira na to u kojem delu sveta žive. Groblje posećuju i domaći ljudi i oni koji stižu iz drugih mesta ili drugih zemalja. Posetioći dolaze iz najudaljenijih krajeva sveta na »Kever oves« da bi odali poštu svojim preminulima i da pred Spomenikom žrtvama fašističkog terora izraze poštovanje ćutanjem ili molitvom. Tu se nalaze i grobovi velikana i duhovnih vođa koji su bili na čelu jevrejske zajednice, osnivali jevrejske škole, učili decu da žive jevrejskim životom u duhu tradicije i etike svog naroda. Njihove su zasluge neprocenjive i nezaboravne, pod njihovim rukovodstvom se za veoma kratko vreme razvila snažna jevrejska zajednica koja je svojim radnim i intelektualnim potencijalima dala ogroman doprinos razvoju grada.

Od mnogobrojnih zaslužnih i znamenitih ličnosti koje su sahranjene na Jevrejskom groblju u Subotici treba posebno istaći rabina *dra Bernarda Singera*, rabina *dra Mora Kutnija*, književnika *dra Izidora Milka*, književnika *Henrika Brauna*, novinara i književnika *Karolja Havasa*, književnika *dra Karolja Hermana*, *dra Adolfa Kleina*, dugogodišnjeg predsednika Jevrejske opštine, *dra Zoltana Loranta*, jevrejskog javnog radnika i dugogodišnjeg predsednika jevrejske zajednice, *dra Adolfa Vilheima*, direktora bolnice.

O prvim sahranjivanjima nema tačnih podataka zato što ne postoje pisani dokumenti iz tog vremena. Arhiva jevrejske zajednice uništena je u toku drugog svetskog rata, a ne postoje ni matične knjige iz tog razdoblja da bi se iz njih mogli utvrditi vreme i mesto sahranjivanja. Veruje se da je groblje nastalo odmah po doseljenu Jevreja u Suboticu 1777. godine. Nema tragova niti je poznato da su Jevreji sahranjivani na bilo kom drugom mestu. Groblje zahvata 1 hektar, 14 ari i 41 m² i čini jedan kompleks. Unutrašnju raspodelu sačinjavaju tri vremenska sektora, a jedan kompleks se smatra memorijalnim delom. Podela je izvršena na sledeći način: 1. najstariji deo za sahranjivanje — nekropola; 2. deo u kojem su vršena sahranjivanja između dva svetska rata; 3. deo za sahranjivanje posle drugog svetskog rata; 4. memorijalni kompleks.

U prvom i najstarijem delu, nekropoli, vršena su sahranjivanja do završetka prvog svetskog rata. Taj deo se nalazi u veoma zapuštenom stanju tako da korov većim delom prekriva grobove i nadgrobne spomenike, pa je prilaz grobovima veoma otežan, pogotovu u vreme bujanja vegetacije. Vođeni su razgovori o eventualnom čišćenju i tog dela groblja, ali su sredstva potrebna za radove toliko zamašna da se zasad odustalo od toga. Veruje se da bi se uređenjem ovog dela ili uz pomoć stručnjaka moglo doći do značajnih podataka o istorijatu subotičkih Jevreja. U ovom delu groblja se nalazi i spomenik »Nepoznatom vojniku«, što je posebna zanimljivost jer je verovatno reč o jevrejskom vojniku. Tu se nalazi i priličan broj grobova vojnika koji su pali u prvom svetskom ratu.

Drugi deo groblja, koji je i najveći, čini prostor na kome su sahranjivanja vršena između dva svetska rata, a zahvata više od polovine ukupne površine. Tu se sahranjivalo u vreme kad je jevrejska zajednica bila u punom zamahu, kad se broj članova zajednice stalno povećavao, a time i broj umrlih. Za razliku od starog dela, gde su nadgrobni spomenici gotovo istovetni i po obliku i po vrednosti, u ovom delu groblja je vidljiva klasna podvojenost kroz skupe i arhitektonski vredne spomenike i po lokaciji. Levo i desno od ulaznih vrata, na prostoru koji je u ono vreme smatran za najugledniji, sahranjivani su imućniji, a njihove porodice su za to mesto morale platiti i odgovarajuću cenu. Taj deo je prepun skupih nadgrobničkih spomenika od švedskog granita, što ujedno pokazuje i ekonomsku snagu jednog dela jevrejstva. Međutim, veći deo subotičkih Jevreja činili su sitni trgovci, zanatlije i radnici, pa su im i nadgrobni spomenici mnogo skromniji.

Treći deo groblja čini prostor koji se nalazi u zadnjem delu, desno od Spomenika žrtvama fašističkog terora, i tu se vrše sahranjivanja posle drugog svetskog ra-

ta. Nadgrobni spomenici su opet gotovo istovetni, skromni, prilagođeni duhu vremena, deluju umirujuće, što je u skladu i sa jevrejskom etikom.

Četvrti deo memorijalnog kompleksa, nalazi se u zapadnom delu groblja, ima poseban ulaz i put koji vodi do Spomenika žrtvama fašizma. Spomenik su podigli članovi jevrejske zajednice posle oslobođenja u znak sećanja na više od 4.000 jevrejskih žrtava iz Subotice koje su izgubile živote u deportacijama, raznim logorima ili na prinudnom radu.

Pored spomenika se nalaze grobovi Jevreja revolucionara koji su osuđeni na smrt zbog organizovanog otpora fašističkom okupatoru i pogubljeni 18. novembra 1941. Okupator je njihova tela izručio tadašnjoj Jevrejskoj opštini koja ih je sahranila na tom mestu. Posle oslobođenja su podignuti spomenici za svakoga pojedinačno. To su bili: *dr Adolf Singer, Perl Gellért, Nikola Švalb, Karolj Majer, Nikola Majer, Konstantin Lakenbah, Lola Wohl, Nikola Gerson, Eden Kornštein i Joška Licht*. Treba napomenuti da o ovom delu groblja vodi brigu i šira društvena zajednica, pa se tu na Dan sećanja (Jom hašoa), na Dan ustanka naroda Srbije 7. jula i na Dan oslobođenja Subotice 10. oktobra održavaju komemorativne svečanosti i polažu vencu.

Groblju pripadaju i dve zgrade: u jednoj stanuje čuvar groblja, a druga služi za obred prilikom sahrane. Ukoliko porodica želi, sahrana se i danas vrši po jevrejskom ritualu. Postoji posebna soba za ritualno kupanje pokojnika, koji se zatim oblači u posebno pripremljenu odeću.

Budućnost Jevrejskog groblja u Subotici je veoma neizvesna što zbog urbanizacije dela grada u kome se nalazi, što usled ekonomskih razloga, jer ovo prilično veliko groblje iziskuje znatna materijalna sredstva za redovno održavanje. Poznato je da svim grobljima po zakonu upravljaju skupštine opština, pa bi to trebalo da bude slučaj i sa grobljem u Subotici. Međutim, taj zakon nije ni do današnjeg dana primenjen na Jevrejsko groblje u Subotici. Nijedan državni organ ni organizacija nisu preuzeli brigu za njega, niti pokazuju bilo kakvo interesovanje za upravljanje grobljem. Zasad nema nikog da to primi na sebe, pa su sve obaveze ostavljene jevrejskoj zajednici koja vrši i sahranjivanja prema svojim potrebama i mogućnostima. Zaštitu groblja trebalo bi svakako sprovesti i nastojati na tome da ono bude predstavnik istorijske, arhitektonske, kulturne i materijalne vrednosti. Groblje bi se moglo urediti kao spomen-park kako bi buduća pokolenja podsećalo na jedan mali narod koji je za dva stoleća dao ogroman doprinos razvoju svoga grada i koji je gotovo u potpunosti uništen fašističkim bezumljem u veoma kratkom razdoblju njegove vladavine.

Mirko VAJČENFELD

S u m m a r y

THE JEWISH CEMETERY IN SUBOTICA

It was set up soon after the first Jews reached Subotica in 1777. The ground covers one hectare and 141 square meters. Three parts can be clearly discerned. The oldest part is where the deads were deposited until the end of WWI. This part is in very poor shape today. The second part is the one where burials were performed between the two world wars. This is the largest part and there are many such gravestones in it which have an architectural value. The third part is on the western side where deads started to be interred after WWII. In this part is the monument to the victims of fascist terror. The future of the cemetery is far from being certain as no institution contributes to its maintenance. As this cemetery is of historical and architectural importance and has its material value, too, greater attention would be in order. The register which was started in 1900 is preserved. In it the recording is chronological. The family name, the name, the date of death, the date of burial, the number of both the row and the grave are entered.